

BULLETIN

van de Historische Kring

HET LAND VAN HERLE

OPGERICHT 4 APRIL 1945

Twee-maandelijks tijdschrift ter versterking van het contact tussen de historie-beoefenaars en historie-belangstellenden, wonende in het oude Heerlener land.

de vestingpoorten van heerlen

Het tegenwoordige Heerlen vertoont vrijwel geen sporen meer, die er op wijzen, dat wij met een voormalige vesting te doen hebben.

Slechts de oude gevangentoren is naar alle waarschijnlijkheid een overblijfsel van de walmuur, die de vesting omsloot. Of deze toren oorspronkelijk als gevangenis heeft gediend is niet bekend. Het behoud van dit gebouw is echter alleen te danken aan het feit, dat dit in vroeger eeuwen als zodanig dienst heeft gedaan. Ondanks veelvuldige en vaak ingrijpende herstellingen heeft het uiterlijk, naar men gerust kan aannemen, weinig of geen verandering ondergaan. De laatste rest van de oude walmuren en grachten is een halve eeuw geleden aan de vernieuwingszucht ten offer gevallen. Evenwel, de voornaamste getuigen van de versterkte plaats — wij doelen hier op de poorten, waarmee de toegang tot de vesting werd afgesloten — zijn reeds veel vroeger verdwenen. Deze poorten hadden natuurlijk sedert lang geen betekenis meer voor verdediging of beveiliging van de plaats; zij vormden veeleer een belemmering voor het verkeer en vergden bovendien aanzienlijke kosten van onderhoud. Het valt dan ook niet te verwonderen, dat, toen de poorten in verval geraakten, men tot sloping is overgegaan.

De ligging van deze poorten, die dienden tot afsluiting van het binnenplein der veste, het tegenwoordige Kerkplein, dat vroeger tot begraafplaats diende en het Kerkhof werd genoemd, kan met vrij grote nauwkeurigheid worden vastgesteld.

Omtrent het tijdstip, waarop de poorten zijn gesloopt, verkeert men echter in het onzekere.

Pastoor PENNERS, die 28 Juni 1836, 81 jaar oud, te Heerlen is overleden, geeft omtrent de ligging van de poorten de volgende enigszins vage aanduidingen :

„Heerlen had eertijds drie poorten; de eerste stond aan het huis van Gerard SCHILS tegenover het huis van MERKELBACH; voor deze poort ontlastte de grote vijver zijn overtollig water, lopende naar de Gasthuisstraat. De tweede poort bevond zich aan het huis van BOOSTEN

tegenover het huis van QUAEDVLIEG; de derde poort was gelegen aan het Manhuis of Keulsche leenkamer, waarvoor zich de groote vijver ontlast in een lossing loopende door de oude temsen tot in de Gasthuisstraat voor de poort, van waar zij naar de Kaumerbeek leidt bij het Gasthuis, dat in deze 18e eeuw nog bestond." 1)

Met de eerstgenoemde poort kan niets anders zijn bedoeld dan de z.g. *Kerkhofspoort*.

Naast deze benaming wordt vaak de naam *Veemarktspoort* aangetroffen. Aangezien niet kan worden verondersteld, dat men één toegang met twee poorten zou hebben afgesloten, is het zeer waarschijnlijk, dat deze beide benamingen voor een en dezelfde poort worden gebezigd.

Uit de legger van 1779 en de notulen van de Banksvergaderingen is bekend, dat deze poort moet hebben gestaan in de tegenwoordige Kerkstraat.

Deze poort was ingebouwd in het gedeelte van de walmuur, dat zich vanaf de gevangentoren in noordelijke richting uitstrekte tot aan de Veemarktsgraaf. *)

Genoemde legger bevat hieromtrent de volgende gegevens: Gerardus SCHILS was eigenaar van het huis, gelegen aan de Veemarktspoort, reynooten noord den Veemarktsgraaf, een hoofd de straat; tevens behoorde hem toe het belendende huis, gelegen aan de Kerkhoff-Poort, reynooten eene zijde de Kerkhoffstraet, d'ander de Kerkhoffmuur.

Hier worden dus in een adem genoemd de Veemarktspoort en de Kerkhofspoort.

Het eerstgenoemde huis lag ter plaatse, waar zich thans het meubelmagazijn van VROOM & DREESMANN bevindt, terwijl met het andere pand het hoekhuis Emmastraat-Kerkstraat noordzijde wordt bedoeld.

Voorts blijkt uit een resolutie van de Raad van State der vereenigde Nederlanden van 26 Juli 1754 betreffende de banaliteit van de Caumermolen, dat de Veemarktspoort was gelegen bij het huis van de erfgenamen Paulus MERKELBAG, bekend onder de naam van MERKELBAGS Panhuis (in dit pand was dus een brouwerij gevestigd) en dat tegenover dit pand het huis lag van de weduwe van Joannes CROMBAG, afkomstig van Joannes FRANSSEN. 2)

Ook uit de beschrijving van de omstreeks 1785 door de landmeter MERTENS in kaart gebrachte temsen kan worden afgeleid, dat de Veemarktspoort was gelegen in de buurt van het bovengenoemde destijds aan Jacobus CROMBAG toebehorende huis. 3)

Ter verduidelijking diene, dat met het MERKELBAGS Panhuis het bovengenoemde huis van Gerardus SCHILS wordt bedoeld; in dit huis was voor ettelijke jaren het Hotel CLOOT gevestigd; thans is dit pand in gebruik bij VROOM & DREESMANN. Het huis CROMBAG is het tegenwoordige huis nummer 12 aan de Emmastraat (vroeger SCHILS „Oppen Trappe”).

*) De Veemarktsgraaf is de benaming van een der temsen, die vanaf de oude Bongerdspoel dwars over de tegenwoordige Emmastraat tussen de huizen Wilhelminaplein 24 en Emmastraat 12 leidde naar de Gasthuisstraat.

Hieruit blijkt duidelijk, dat de door pastoor PENNERS genoemde huizen SCHILS en MERKELBAG een en hetzelfde pand zijn.

Opgemerkt zij, dat de families SCHILS en MERKELBAG aan elkander verwant waren.

De veronderstelling, dat in de Dorpstraat (thans Emmastraat) een tweede poort, waarmede dan de Veemarktspoort zou zijn bedoeld, zou hebben gestaan, is derhalve, zoals reeds gezegd, in hoge mate onwaarschijnlijk. Immers, toen de walmuur werd gebouwd, hetgeen in de dertiende eeuw moet zijn geschied, bestonden nog geen huizen aan genoemde straat. Een poort zou daarom ter plaatse geen doel hebben gehad, tenzij men aanneemt, dat de Veemarktsgraaf en de overige temsen door aarden wallen waren versterkt. Hieromtrent bestaat echter niet de minste zekerheid. Wel is uit de aantekeningen van Peter VIJGEN ⁴⁾ bekend, dat bij de belegering van de veste HEERLE door de Gulikers in 1542 aarden wallen ter versterking werden opgeworpen. Blijkbaar waren deze evenwel slechts van tijdelijke aard en dienden vermoedelijk ter versterking van de walmuur om het binnenplein van de vesting.

In de notulen van de Banksvergaderingen komen omtrent de Kerkhofspoort alias Veemarktspoort de volgende bijzonderheden voor.

In 1746 werd 21 gulden 19 stuiver betaald aan de timmerman wegens werken en leverantie aan de Kerkhofspoorte.

In 1753 werd voor de herstelling van de Kerkhofspoort 39 gulden 17 stuiver uitgegeven.

Aan Susanna ERKELENS werd op 26 Februari 1757 3 gulden betaald voor 200 brikken „diende aan het canael bij de Veemarktsporte” en op 3 April 1757 aan Jacobus EIJMAEL voor „eijke riggeldhout tot rekinninge van den voorn. canael en voor eenen halven dag gearbeijdt” 7 gulden.

In de Banksvergadering van 28 September 1774 werd besloten de weg naar het Kerkhof te herstellen en de boog boven de poort af te breken „’t een en andere publiequelijk ten overstaen van schout en commissarissen te besteeden en sall dien aengaende door den secretaris eene affixie gedaan worden”.

Een verdere aanwijzing omtrent de ligging van de Veemarktspoort biedt de aantekening in de notulen van de Banksvergadering van 8 November 1793, waarin melding wordt gemaakt van de bouwvalligheid van de gevangentoren, die dreigde in te storten. De aannemers GEUSKENS en LEMAIRE ontvingen opdracht een onderzoek in te stellen en werden gemachtigd gaten in de muur te breken, zowel aan de kant van de kerk als aan die van de Veemarktspoort.

In de eerste helft van de vorige eeuw vermeldt het kadaster, dat Jan Jacob NIJSTEN, eigenaar van een huis Op het Kerkhof, woonachtig was „aan de Poort”. Dit nog bestaande huis is gelegen op de hoek van de Emmastraat en de Kerkstraat zuidzijde en was begin van deze eeuw eigendom van de slager Abraham GOLDSTEIN; thans is daarin gevestigd de winkel „Het witte huis”. Einde van de achttiende eeuw werd dit huis bewoond door Hendrikus SCHEEPERS.

Volgens de registers van de burgerlijke stand deed Jacob NIJSTEN × Maria Josepha SCHEEPERS, wonende aan de *Kerkhofspoort* op 27 April 1814 aangifte van de geboorte van zijn dochter Maria Josepha.

Tot goed begrip zij vermeld, dat, zoals wij reeds even hebben aangestipt, ten tijde van de bouw der Kerkhofsmuur de huizen aan de westzijde van de tegenwoordige Emmastraat niet bestonden; deze huizen zijn eerst gebouwd, nadat de gracht gedeeltelijk was gedempt.

De oud-Heerleenaar M. KESSELS ⁵⁾ zegt, dat „in het jaar 1786 de vroege mannen van het dorpsbewind het onzalige idee kregen om een gedeelte der grachten te doen dempen en op dezen kosteloozen grond een raadhuis met school te doen zetten. De gracht werd ten oosten over een lengte van circa 200 Meter gedempt, te beginnen bij het „Mannes” of de „Meyer”. Menig Heerleenaar herinnert zich nog den „Kerkgraaf”, dus de plaats waar later Alsdorf-tuin werd aangelegd, tot in den „Bongert”-noordzijde. Van de gedempte gronden werd in ’t begin van het jaar 1800 doelmatig gebruik gemaakt door, grenzende aan den „Bongert”, een paar gebouwen te zetten, waarvan het tegenwoordige hotel CLOOT nog een overblijfsel is. Weldra volgde het huis tegenover de „Kroon”, bewoond door den zoo buitengewoon grooten d.w.z. langen „SCHILS” en nog een vijftal andere huizen, zoodat dit gedeelte der gedempte gracht bebouwd was en de westelijke zijde vormde der vroegere Dorpstraat, thans herdoopt in Wilhelminastraat”.

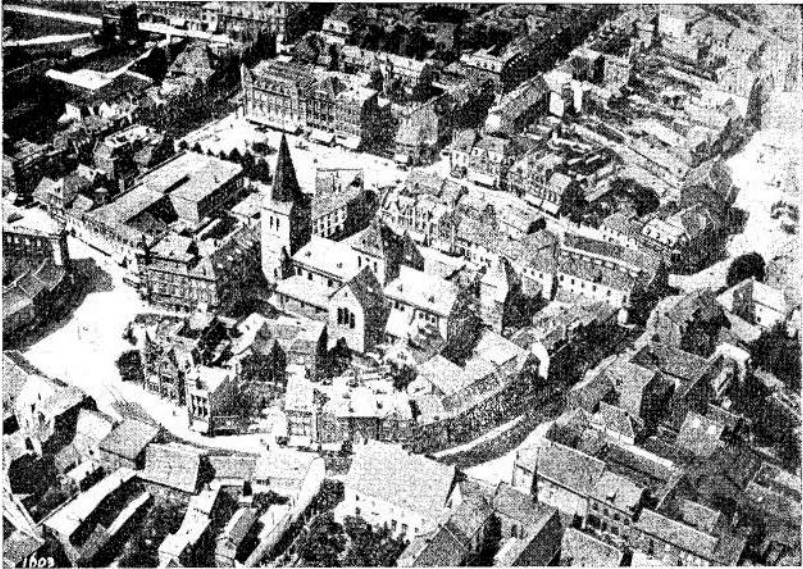
Hoewel KESSELS’ beschouwingen geen aanspraak kunnen maken op bijzondere nauwkeurigheid, bevestigen zij toch onze mening, dat de huizen aan de westzijde van de Dorpstraat (Emmastraat) zijn gebouwd op de gedempte gracht.

De bewering, dat de gracht in 1786 over een lengte van 200 Meter zou zijn gedempt is minder juist. Feit is, dat toentertijd door de gemeente op last van de raad van State der vereenigde Nederlanden een schoolhuis met schoolmeesterswoning werd gebouwd ter plaatse, waar thans de pastorie aan de Emmastraat is gelegen. Dit terrein behoorde toe aan Jacobus SCHILS, die aldaar een huis met koolhof had, dat op een gedeelte van de gedempte kerkgraaf was gelegen.

De gracht werd reeds veel vroeger gedempt, hetgeen o.a. blijkt uit de optekeningen van landmeter MERTENS ³⁾, die omtrent het pand van Gerardus PENNERS, belendende aan het huis van Jacobus SCHILS, zegt, dat „een gedeelte voortijden soude Kerckgraaf geweest zijn, dog nu niemand meer kennis daer van hebbende”.

Dat in 1785 de herinnering aan het dempen van de gracht in vergetelheid was geraakt, toont wel aan, dat men deze reeds lang voor die tijd had gevuld.

Bij akte van 29 Augustus 1684 werd door Getruijdt SENDEN weduwe van Johannis SCHILS „dewelcke velclaerde in noot te sijn om te connen betaelen haeren verloopenen achterstallinghe schattinghe, ende gene middelen wegens haeren soeberen staet te hebben om die te connen betaelen” overgedragen aan „Meester Johannes FRANSSEN den Jongen

*Overzicht van het voormalig vestingoppervlak met donjon + gevangentoren.
(K.L.M.-foto, anno 1926.)*

noch Jongman ende chirurgijn alhier seecker moeshoofken gelegen alhier in het Dorp tegensover 't huijs genoemt de Croon groot omtrent vierthijen ofte vijfthijen Roede voor desen toebehoordt hebbende aen Henrich CLINGEN sonder dat de eijdt op haer ofte haeren man sal is getransporteert geweest, Reijgent. eene lange sijde den gemeenen wegh, d'ander den Kirckhooffsmour een voorhoofd Servaes MOENEN d'ander meeden den gemeenen wegh loopende naer den Kirckhooff”.

Bij akte van 16 Januari 1692 verklaarde „Thijs SPIEKERS in vollen Eestoel sittende met Beatrix CREUWEN tot sijnen laste te nemen seekere twee Cappuijnen soo Mr. Joannes FRANSEN jaerlijx schuldich was aan de Domeijnen van haar Hoo.Moo. op seckeren Moesthooff gelegen tegens over het manhuijs groot omtrent vijfthien roeden, reynt oost den wech loepende achter het Kerckhoff snijdt den gemeijne karrewech, west Servaes MOENEN Moesthooff, Noordt de Kerckhoffmuij.”⁶⁾

Uit deze beide beschrijvingen, die op hetzelfde perceel betrekking hebben, kan worden afgeleid, dat deze moestuin was gelegen op de plaats van de gracht en dat deze in 1684 reeds was gedempt.

Een overblijfsel van deze gracht, een smalle gang, bevindt zich achter de gevangentoren en belendende huizen tot aan de Kerkstraat en draagt de naam „achter de oude huizen”. Deze gang was eertijds een waterloop, waarlangs het overtollige water van de Kerkgraaf werd afgevoerd naar de Veemarktsgraaf.

Landmeter MERTENS³⁾ zegt hieromtrent : „het waeter koomende achter de aude huysen heeft voortijden door de bauagie (van Gerhardus SCHILS) langs de kerckhoffsmuyr naer den Kerckgraef afgeloopen”.

Zo was de toestand voordat op het terrein langs de walmuur huizen waren gebouwd.

Dat dit terrein, volgens KESSELS, eerst in 1800 zou zijn bebouwd, is niet geheel juist. Immers, reeds begin van de achttiende eeuw lag ter plaatse de brouwerij van Paulus MERKELBAG.

Uit de gehouden besprekingen in de Banksvergadering blijkt, dat de Kerkhofsmuur, zoals de walmuur in later tijd wordt genoemd, einde van de achttiende eeuw in desolate toestand verkeerde en dringend herstelling behoefde.

In de vergadering van 26 Juli 1784 werd medegedeeld, dat men aan enige metselaars had gevraagd een begroting van kosten voor de opbouw van de kerkhofsmuur in te dienen, doch dat niemand daartoe bereid was gevonden.

Omtrent de kerkhofsmuur vinden wij in de notulen van de Banksvergadering van 30 Augustus 1785, waarbij „pour besoin de la cause” de noodzakelijkheid van de herstelling enigszins wordt aangedikt, de volgende aantekening, die ook nog enige andere interessante bijzonderheden, op de toenmalige toestanden en behoeften betrekking hebbende, bevat :

„Den Hr. Schouth draegt aen deese vergaderinge nogmaels voor, hoe dat de klágen van de goede ingeseetenen, over en ter saecke, dat de koeien, niet alleen over den kerkhoff van deesen Dorpe gedreeven worden, en nu en dan, door de graeven, naer de doode kisten invallen, maer ook de verkens, de doode beenderen, uit de grond delven, en door het dorp brengen, het geene eene seer schandelijke saeke, en door het maeken van de muere rondom denselven diende belet te worden, en daeromme in consideratie geeft, off men niet wel soude doen, van het maeken deeser muere in een en deselve entreprise van het opbouw van een schoolhuis en schoolmeesterswooninge, waer van bij deesen naeder sal gesproken worden, tot menage van kosten te besteeden.

En terwijl ook verders, door deese beestendruffte (het oude gemeenschappelijke beweidings- en drijfrecht), over den kerkhoff, de graeven altoos neergetreeden sijn, en waer door dikwils, tusschen de ingeseetenen, bij het begraven van eenen dooden, groote dispuijten en question ontstaen, over den eigendom of possessie der graeven, soo geeft in consideratie, off men niet en behoorde te resolveeren, en te ordoneeren, dat alle graeven in 't toekomende gemeen sullen weesen, en dat men naer het gebruik op andere plaatsen, in deesen Lande, selfs van die onder het Oostenrijkse territor, de steenen kruisen, voor sooveel er nóg eenige gantsch en gaaff sijn, langs de kerk te setten en als dan beginnen de graeven, de ronde te laeten gaen, dat is aen den eenen kant van den kerkhoff beginnende, tot aen den anderen kant, en alsoo vervolgen en dat daer toe een particulier persoon, sal behooren te worden aengesteld, onder benoeming van een graff- en doodengraever, waer aen een ieder, die eenen dooden te begraven heeft, om de aanweijnsinge van het graff, sal moeten vraegen, dewelcke ook meede sal gehouden weesen, agtinge te geeven, dat de

nabuurluijden, welke de graeven maeken, deselve ter behoerl. diepte maeken, naementlijk voor de hoofdlijken, ter diepte van ses en der kinderen van vier voeten, waer voor hem graffgraever, door de nabestaende van de dooden, voor ieder hoofdlijken, soude konnen betaelt worden 10 off 12 merk, en voor kinderen, ieder vijff of ses merk.

En bij aldien iemand, deese aenweijnsinge, door armôede om godswillen soude koomen te vraegen, sal selven deese niet moogen om de betaelinge moeilijken, terwijl hem als dan, sulks, op verklaeren van den Hr. Roomsch pastoor, dat deese Luijden waerlijk arm, en hem sulks, om godswillen gevraegt hebben, Banksweegen sal betaelt worden.

Gelijc dan ook een gang off steenweg, soo als op den Kerckhoff van Voerendael, van de twee ingangen van den Kerkhoff, tot aen de twee kerkdeuren, soude behooren gemaekt te worden. Waer op gedelibereert sijnde, is goedgevonden en verstaen, den Hr. Vice Schout en Bankscommissarissen, te autoriseeren, nopens het begraven van lijken, in voegen te reguleeren, en eenen doodengraever op de conditien als voormelt, meede aen te stellen; het geene meede alsoo, met het begraven der dooden, te Voerendael en Welten, plaets sal hebben”.

In de notulen van dezelfde vergadering wordt vermeld, dat Commissarissen de „kosten tot opbouw der Kerkhoffsmuere alhier van Heerlen ter hoogte van vijff voeten buiten gronds, door den meester metselaer Frans LENARTS, hebben laeten begrooten, en dat deselve opgegeeven worden omtrent de 600 gulden aen materialen en maekloon, buiten en behalven de vragten, om alles bij te vaeren, 't geene bij de banksingesectenen, soude behooren te geschieden.

Het Geregte, Geërfdens en burgemeesters worden gerequireert om op convocatie van den Vice Schout bij een te treden en deesen aengaende te resolveeren als sij sullen noodig oordeelen”.

Uit de rekening van uitgaven over het jaar 1788 blijkt, dat aan Gerardus MERKELBAG voor het „uitneemen der kruissen op den Kerkhof van Heerlen en applaneeren der graven” 15 gulden werd betaald.

Omtrent het gedeelte van de walmuur vanaf de gevangentoren tot aan de Kerkhofsbrug, tegenover de Geleenstraat, vermelden de notulen van de Banksvergaderingen de volgende bijzonderheden.

In 1788 werd aan Gerardus MERKELBAG betaald „voor het afbreken der kerkhofsmuur omtrent de pastorie van Heerle” 12 gulden 10 stuiver. Vermoedelijk hebben wij hier te doen met een gedeelte van de walmuur bij de destijds door pastoor MOREES bewoonde pastorie aan de kerkhofsbrug. Minder waarschijnlijk is, dat hier bedoeld wordt de aan de Bank toebehorende predikantswoning naast de gevangentoren, die in 1788 onder predikant SCHULTZE een vrij omvangrijke verbouwing heeft ondergaan.

Zoals uit de rekening van uitgaven over dat jaar blijkt, ontving Hans Willem ROOSBOOM 3 gulden „voor barriergeld en verteer tot het afhaalen van eene driespannige karre blauwe steenen van Maestricht naar Heerlen voor te dienen aan het predikantshuis”. Aan L. LEONARD,

koopman in blauwe steen te Maastricht, werd 79 gulden 5 stuiver betaald „voor geleverde blauwe steenen gespannen (kozijnen)”, terwijl de metselaar KEULARD „voor dagloonen en geleverde kalk en zand tot reparatie van het predikantshuis” 40 gulden 19 stuiver ontving.

De predikantswoning, die in 1901 werd gesloopt, was met de achtergevel gebouwd op de walmuur.

De Kerkhofsbrug, evenals de aan de overzijde van de Kerkgraaf gelegen walmuur, was in het begin van deze eeuw nog intact. Deze brug was van steen en had slechts één boog. De walmuur sloot aan de zuidwestzijde de tuin van de pastorie af. *De poort, die zich aan het einde van de brug in de walmuur moet hebben bevonden*, was toen echter reeds lang verdwenen.

Deze poort is de tweede, die zich, volgens pastoor PENNERS, aan het huis van BOOSTEN tegenover het huis van QUAEDVLIEG bevond.

De mening van MERCATOR HEERLENENSIS⁷⁾, dat met het huis BOOSTEN zou bedoeld zijn het tegenover de opgang van de kerkhofsbrug gelegen oude huis van Emile BOOST, waar nu het kledingmagazijn WOLF & HERTZDAHL is gevestigd, en dat voorts het oude huis CANTER, dat gestaan heeft ter plaatse, waar zich thans het bij de firma SCHUNCK in gebruik zijnde pand aan het Emmaplein bevindt, aan pastoor QUAEDVLIEG zou hebben toebehoord, is niet aannemelijk.

Immers, Emile BOOST, geboren 10 October 1835, heeft bedoeld huis eerst betrokken, toen hij 26 Februari 1870 huwde met de eigenaresse van dit pand, Maria Elisabeth RITZEN.

Meer waarschijnlijk is, dat het oude huis CANTER is bewoond geweest door de familie BOOSTEN of dat dit pand als zodanig bekend stond.

Aanleiding tot deze veronderstelling hebben wij gevonden in het feit, dat midden van de zestiende eeuw in een bij de poort gelegen huis een zekere Jan MUNICX — waarover aanstonds — woonde, van wie vermoedelijk een afstammeling met name Johannes MUNICX begin van de zeventiende eeuw was gehuwd met Anna BOOST of BOOSTEN.

Het oude huis QUAEDVLIEG is zonder twijfel de voormalige aan de walmuur gelegen pastorie, die door pastoor QUAEDVLIEG tot 1749 is bewoond geweest.

De reden, waarom pastoor PENNERS een van zijn voorgangers als bewoner van de pastorie vermeldt moet wel toegeschreven worden aan het feit, dat de poort niet meer bestond toen hij de pastorie bewoonde. De poort moet dus nog hebben bestaan tijdens de bewoning van de pastorie door pastoor QUAEDVLIEG.

Hiermede is tevens verklaard, waarom de namen van de bewoners of eigenaren der bij de poorten gelegen huizen minder juist zijn. Pastoor PENNERS heeft de toestand blijkbaar willen weergeven, zoals deze was, toen de poorten nog bestonden en is daarbij op mondelinge gegevens afgegaan.

Omtrent deze poort komen in de Banksnotulen de volgende bijzonderheden voor.

In 1738 werd aan Johan Hendrik BLOEM voor het repareren van de poort op de Kerckhoffsbrugge 5 gulden betaald, terwijl aan Jaspar WETZELS een betaling „concerneerende de brugge aan den Kerkhoff” werd gedaan.

Verder komen in de achttiende eeuw geen betalingen meer voor ten behoeve van het onderhoud van deze poort, zodat aangenomen mag worden, dat zij kort na 1738 is gesloopt.

Daarentegen werden nadien wel verschillende uitgaven verantwoord voor het onderhoud van de kerkhofsbrug.

In 1750 werd aan de metselaar Frans LENARTS 17 gulden 10 stuiver en in 1755 aan Paulus LENNARTS 5 gulden 14 stuiver betaald voor het repareren van de Kerckhoffsbrugge.

In September 1757 werd aan Paul LENNARTS 32 gulden betaald voor „het opmaeken van de Kerckhoffsbrugge, voor kalck lesschen (blussen) en werken aen de gevangentoren” en in December 1757 5 gulden voor „het beleg (bestrating) aan de Kerckhofsbrug”.

In 1768 ontving de aannemer Jacobus CEULARTS in totaal 128 gulden 10 stuiver wegens herstellingen aan de Kerckhoffsbrugge.

Zeer waarschijnlijk hebben wij hier te doen met de poort, die in 1551 wordt aangeduid als *Aeckerpoort*.

Hieromtrent vinden wij het volgende vermeld: 8)

fol. 5 verso : „Gabriel VAN SCHETESBORGH gilt den heere twee capuynen van KERVEN huys was geweest dat dorp neven die gemeynthe nae die Aeckerpoort van den halven huysse tegen MONFFOERT over.

Meye BRAESS gilt den lantheere eene someren terwe van hueren huysse erhoff aen die Ackerpoertz neven Jan MUNIX opt ander sijde GROLLEN erven lanx den grave. Nu Jan MUNICX.

fol. 83 recto : (Jan GROELLEN) gilt drie stuver eycx van een plaatse an die *Aeckerpoort* achter Meyen BRAES huys gelegen en neven Jan MUNICX”.

Uit de eerstgenoemde niet zeer duidelijke tekst blijkt, dat Gabriel VAN SCHETERBORGH twee kapoenen verschuldigd was aan de landheer wegens het KERVEN huis, dat in de buurt van de Akerpoort was gelegen.

Meye (Maria?) BRAESS was aan de landheer een someren tarwe verschuldigd wegens haar huis en hof aan de Akerpoort, gelegen naast Jan MUNIX aan de eene zijde en de erven GROLLEN aan de andere zijde, langs de gracht.

Jan GROELLEN was drie stuiver Akens verschuldigd wegens een plaats aan de Akerpoort, gelegen achter het huis van Maria BRAES en naast Jan MUNICX”.

In het einde zestiende eeuw opgemaakte „Register van Cappuijnen, chijnsen ende aldegrooten toustaende den Huijs tot Puts” (Puth onder Voerendaal), waarvan zich een copie in het Gemeentearchief van Heerlen bevindt, is sprake van „Trichterpoort”, hetgeen blijkt uit de volgende omschrijving van een aldaar gelegen plaats :

„Dirck DAUVEN als voorganger van sijne huisvrouw Neul KLINGEN ist laet van eene plaetze gelegen aen de Trichter poort daer die schuij ende stelling opgebouwen staet reinende op eene sijde dat Koetsmanhuijs d'ander sijde end een heut (hoofd) reijnt des Dorps graeff, t'ander heut stoet op den wegh door het dorp gaende, gilt jaers den Leenheer twee erff. cappuyn”.

Onder de uitgaven van de Bank komen enkele malen betalingen voor ten behoeve van de herstelling van de slijpsteen aan de Kerkhofsbrug. Omtrent de betekenis van deze benaming is geen afdoende verklaring te geven. Dat hiermede zou zijn bedoeld een zich aan de oprit van de brug bevindende schampsteen, zoals men deze aantreft bij oprijpoorten of brugleuningen ter bescherming van de hoek tegen beschadiging door aanrijding, is moeilijk in overeenstemming te brengen met de hierna volgende omschrijving van deswege gedane uitgaven.

In 1775 werd aan Johannes LEUFKENS 32 gulden betaald wegens geleverde stenen aan de slijpsteen tot Heerlen; Joannes H. MEIJERS ontving 7 gulden 11 stuiver 2 oort „voor 67 mandelen kalk voor aan de brugge aan den slijpsteen, terwijl aan de meester metselaar Jacobus KEULARTS 22 gulden 10 stuiver werd betaald „voor dagloon aan 't canaal aan den slijp steen”.

In 1789 werd aan Gerardus MERKELBAG „wegens dagloonen aan het leggen van het canaal aan den soogen. slijpsteen binnen dezen Dorpe, item voor het hout tot vlegthout heen en weer te helpen afhouden (kappen) en haalen” 9 gulden 5 stuiver betaald.

Met het kanaal is hier bedoeld de ondergrondse afvoer tussen de Kerkgraaf en de Bongerdspoel, die zich tussen de tegenwoordige panden van SCHUNCK en van VROOM & DREESMANN bevond. Aan de noordzijde van het bij de Kerkhofsbrug gelegen gedeelte van de Kerkgraaf bevond zich nog einde van de vorige eeuw een tap of stop, dienende tot afvoer van het overtollige water en eventueel tot drooglegging van de Kerkgraaf. Deze tap was aangesloten op het vorengenoemde afvoerkanaal. Een verdere aanduiding omtrent deze steen treffen wij aan bij de betaling aan landmeter WILMAR in 1774 wegens zijn bemoeiingen „tot het meeten en afpaelen van den grooten weg gaande van den steen tot aan het Dootleger”. Met deze weg is de Geleenstraat bedoeld.

Het einde van de achttiende eeuw nog bestaande huis „A gen steen” lag vermoedelijk bij de kerkhofsbrug.

Blijkbaar hebben wij hier te doen met een plaatselijke benaming, waarvan de herkomst niet bekend is.

De derde poort was gelegen aan het Manhuis of Keulse leenkamer. Het Manhuis lag naast het huis De Kroon. Ter plaatse bevond zich vroeger een toegang tot de zuidzijde van het tegenwoordige Kerkplein. Evenals de beide andere poorten lag deze poort in de walmuur. De plaats, waar deze poort heeft gestaan, moeten wij dus zoeken achter de tegenwoordige bakkerij QUANJEL. Naar alle waarschijnlijkheid moet zich vóór de poort een brug heben bevonden.

Met deze poort is wel bedoeld de *Keulse poort*, waaromtrent wij het volgende vermeld vinden: 8)

fol. 17 recto : „Symen DEEGENS gilt den lantheere twee vat terwe van zijnen huuse en hoff geyt over den grave gelegen aen die *Coleport* neven den grave”.

In verstaanbaar Nederlands : Simon DEEGENS is aan de landheer twee vat tarwe verschuldigd wegens zijn huis en hof aan de overzijde van de gracht, gelegen aan de Keulse poort naast de gracht.

Omtrent de gevangentoren treffen wij nog de volgende bijzonderheden aan.

De notulen van de banksvergadering van 6 Mei 1757 vermelden : „En belangende den gevangen Tooren, denwelcken menaceert van in te storten, bij aldien het Dack immediaat niet affgenoomen, en dusdanig voorsien wordt, dat geen perijckel meer exteert, soo hebben wij hieraff de Heeren Commissarissen van de Leenen kennisse gegeven, dien onvermindert sijn wij van gevoelen, dat deese vergaaderinge Schouth en Commissarissen autoriseeren, om 't Dack te laten affneemen, mits dat de materiaelen daarvan behoorlijck in bewaarender hand gestelt worden, en het selve Dack wederom te laten vernieuwen, op dusdanige maniere, als de selve tot meeste nuth der Bancke sullen oordeelen te behooren, volgens besteck daarvan door Schouth en Commissarissen te formeeren, en aan de minstbiedende uijt te geeven. Zijnde bij provisie op heeden dato voorsz. tot eviteeringe van de oogenschijnlijke perijckel van instorten het afbreeken van het kapwerck van den gevangen Tooren uijtgegeven aan Pieter Caspar WETSELS als minst gepresenteert hebbende, voor de somme van twintig Pattacons”.

Op 15 October 1757 ontving Jacobus EIJMAEL 65 gulden voor geleverd hout aan de gevangentoren.

Aan MOREES werd in 1757 24 gulden betaald, zijnde het „quote der laeten van een eijk voor de hoofdbalck in den gevangenthoren”.

Aannemer M. PIJERS ontving op 18 October 1757 een bedrag van 100 gulden „voor het opbouwen van den gevangentoren”.

BERANGE ontving op 6 December 1757 21 gulden als inspecteur voor het opbouwen van de gevangentoren.

Hieruit blijkt, dat in 1757 een omvangrijke herstelling heeft plaats gehad. In 1763 werd door de Bank 381 gulden 4 stuiver voorgeschoten tot betaling van „steen en leien wegens herstelling van de vloer en het torentje”. Aangezien nog meer gelden voor de uitvoering van deze werkzaamheden nodig waren werd besloten tot Hoog.Mog. het verzoek te richten tot dat doel nog 1000 gulden te mogen besteden.

Of dit verzoek werd ingewilligd is niet bekend; in elk geval blijkt niet, dat destijds een dergelijk bedrag werd uitgegeven. Waarschijnlijk heeft men de herstelling voorlopig uitgesteld.

In 1771 evenwel schijnt men met de restauratie niet langer te hebben kunnen wachten. In dat jaar werd een advertentie geplaatst „in de Maastrichter gazette over het besteden van de gevangentoren”. Jacobus

SCHILS ontving 15 gulden voor het „maeken van den plan”. Aan de timmerman Peter Caspar WETZELS, die het werk blijkbaar had aangenomen, werd „voor de helfte of eenen termijn wegens maakloon van den gevangentoren” 525 gulden betaald. De laatste termijn „wegens de gevangentoren en verder noodsaekelijke werk” ad 675 gulden werd hem in 1775 uitbetaald.

In 1775 was de toren echter nog niet zo ver voltooid, dat deze tot gevangenis kon dienen. Althans in de Banksvergadering van 10 October 1775 werd op voorstel van de Luitenant Drossaard besloten „dat het aldersnoodsakelijks is, dat den gevangentoren eenigsints geappropriert moest worden tot bewaaring off in securiteitstelling van delinquenten wiens processen van korten duur zijn en het Geregte en Commissarissen te autoriseeren, omme het op de menagenste wijze te laeten maeken, en hetselfde aen den minst aennemende uijt te geeven, welverstaen nogtans, dat hetselve geen groote kosten nae sig sall sleepen en worden bij deese gelegenheid het Geregte en Commissarissen insgelijks geauthoriseert om den weg naer den Kerckhoff in staat te doen stellen”.

Deze werkzaamheden werden opgedragen aan Peter Caspar WETZELS, die in 1776 „wegens nader werk aan den gevangentoren” 100 gulden ontving en voor „reparatie en voorsieninge aan de cachotten en gijsselcaemer” 60 gulden 12 stuiver.

Als bijzonderheid zij vermeld, dat aan predikant CRENA in 1776 op last van hogerhand „eene bequaeme plaatse tot berging van sijne brandstoffen” moest worden ter beschikking gesteld. Besloten werd „het onderste vertrek van den gevangentoren te accordeeren, hetwelke daartoe geappropriert sal worden, reserveerende de Bank sig nogtans dit vertrek, so sij het nodig agt, altoos tot een ander gebruik te mogen employeeren, mits geevende aan den predikant een bequaem plaatsje om sijne brandstoffen te kunnen bergen”.

De toren moet niet bepaald geschikt zijn geweest als gevangenis, want toen in 1780 een boosdoener moest worden opgesloten moest eerst de smid Willem WORMS daarbij te pas komen om op een der cachotten schuiven of grendels aan te brengen en kettingen en boeien te leveren. In de rekening van uitgaven over 1783 komt een betaling voor van 59 gulden 11 stuiver aan schrijnwerker Joh. WETZELS „voor maken van sloten aan cachotten, item nog deuren in de trappen van de gijselkamer”. In hetzelfde jaar ontving Theod. BOER 12 gulden wegens „deklon op den gevangentoren”.

Aan meester leidekker Theod. BOER werd „voor op den gevangentoren in de maand Mei 1784 gedekt te hebben” 13 gulden 5 stuiver betaald.

In de jaren 1786 tot 1792 komen nog verschillende kleine uitgaven voor onderhoud van de gevangentoren voor.

Wegens bouwvalligheid van de toren, waarvan hiervoren sprake is, werd in 1793 besloten de herstelling ter hand te nemen en tot aanbesteding van het werk over te gaan. Wanneer met de werkzaamheden een aanvang is gemaakt, is niet met zekerheid vast te stellen; in de uitvoering

zal wel enige vertraging zijn ontstaan ten gevolge van de politieke gebeurtenissen.

Toch moet wel enig gevaar voor instorting aanwezig zijn geweest. Immers, in de vergadering van 8 November 1793 „protesteert Schepen SCHAESBERG teegens alle schaede, welke aan het huys waer en hij woont niet alleen, maar ook aen sijne meubelen sullen kunnen geschieden door het instorten van den tooren, welk protest hij voor sig en naemens sijnen verpagter is doende”. Op dit protest werd door de vergadering „verder geen egaard genoomen”.

Het doet wel enigszins zonderling aan, dat de toren in 1793 bouwvallig werd bevonden, nadat in 1775 zo grondige herstellingen daaraan waren verricht, die de voor die tijd kapitale som van meer dan duizend gulden hadden gekost.

Tot zover de geschiedenis van de gevangentoren in de achttiende eeuw.

Een belangrijk onderdeel van de veste Heerlen was voorts de toren van de St. Pancratiuskerk. Een uitvoerige beschrijving van deze toren, die omstreeks 1394 moet zijn gebouwd en bedoeld was in tijden van gevaar als toevluchtsoord voor de omwonenden te dienen, komt voor in het artikel van Drs. L. van Hommerich in deel 61, aflevering 4—5 van de Maasgouw 1947.

Ten slotte zij nog opgemerkt, dat het niet denkbeeldig moet worden geacht, dat een vage herinnering aan de kerkhofspoorten is bewaard gebleven in het tot voor enige tientallen jaren op Kermis-Maandag door de schutterij gehouden spiegelgevecht het z.g. stormen.

Bij de schijnbelegering van de vesting werden de beide nog bestaande toegangen tot het Kerkplein, ter plaatse, waar zich de poorten moeten hebben bevonden, afgesloten door middel van een uit latwerk en papier vervaardigde wand, die tijdens de bestorming werd vernield.

In 't kort samengevat komen wij tot de slotsom, dat het binnenplein der veste Heerlen was omsloten door grachten en een walmuur, waarin zich drie poorten bevonden, te weten : de VEEMARKTSPOORT aan de noord-oostzijde, de AKERPOORT of TRICHTERPOORT aan de zuid-westzijde en de KEULSE POORT aan de oostzijde.

W. LINDELAUF

- 1) Jos. HABETS en Dr. W. GOOSSENS, Geschiedenis van het tegenwoordige Bisdom Roermond.
- 2) Banksnotulenregister van Heerlen.
- 3) Explicatie en declaratie behoorende tot de Caarte Figuratief raekende de Tensen en water loopen door en om het dorph Heerle. (Oud-Hollands Archief Gem. Heerlen.
- 4) P. PETERS, Wandelingen in en bij Heerlen.
- 5) M. J. H. KESSELS, Kermis, 1922.
- 6) Gichtregister der Hoofdbank Heerle, Landen van Overmaas No. 2030 blz. 37 en 346.
- 7) De Nedermaas, 8ste jaargang 1930 blz. 88.
- 8) Archief Landen van Overmaas No. 203, 1551.

de carolingische afstamming van udo van toul

Heer. van Heerlen-Voerendaal

HEERLEN EEN CAROLINGISCH KONINGSGOED?

Een belangrijk gegeven tot het instellen van een nader onderzoek naar de *herkomst* der allodiale bezitters van het historisch gebied van Heerlen in de post-Carolingische tijd bevat de schenkingsoorkonde ddo. 1065, waarin het feit der pauselijke kerkwijding van Voerendaal mede vermeld wordt. Hierin is immers sprake van een zekere Udo, bisschop van Toul, die zowel de grondheer als de gezagsdrager was van een gebied, waarbinnen één kerk en tenminste 2 kapellen stonden. (1). Een verantwoorde documentatie van het feit der seigneuriale bezitsvorm door een bisschop van Toul zou het historisch motief van de XIe-eeuwse relatie Heerlen—Toul (N.-Fr.) kunnen ontvouwen. Bovendien zou wellicht deze kennis een licht kunnen werpen op de territoriale structuren in onze eigen streek.

De oplossing van dit vraagstuk is tot nu toe bij de grafelijke familie van Ahr blijven steken. Met zekerheid is n.l. het gegeven bekend, dat in het jaar 1121 Theodoricus van Ahr de bezitter van Heerlen was. (2). Vanaf die tijd is er geen twijfel toelaatbaar aan het feit dat Heerlen een heerlijkheid bleef, bestuurd door leden van de graven van Ahr, later van Hochstade en van Wickrade, totdat Brabant definitief in hun grond- alsook in hun gezagsrechten zou treden. (3). Met de beschikking over deze gegevens lag het voor de hand een familieverband te leggen tussen Udo van Toul en Theodoricus van Ahr, waarmede een hinderlijke hiaat van ruim 70 jaar zou zijn overbrugd.

P. Peters spreekt in zijn „Wandelingen in en om Heerlen” dit vermoeden uit (4), terwijl H. Hennen in zijn „Bijdrage tot de geschiedenis van Heerlen”, in positieve zin deze verwantschap formuleert. (5).

Met deze bibliografische oriëntering is ons onderzoek in eerste aanleg begrijpelijkerwijze in de richting voortgezet van de opsporing der vroegst bekende heren van Ahr, hierin nog versterkt door het gegeven, dat Udo van Toul afkomstig was van adellijke ouders uit Ripuarië. (6).

Naar de strikt aardrijkskundige zin behoorde tot deze landstreek in elk geval de Bonnergouw, waarbinnen Ahr lag. (7). Ook het feit, dat paus Alexander II in een acte ddo. 1069-Mei-5 enige bezitsrechten van Udo van Toul bevestigt, waartoe o.m. familie-eigendom van de van Ahr's behoorde, versterkte het onderzoek in deze richting. Het staat immers

vast, dat Sigebodo van Ahr, die in de Eifelgouw uitgestrekte bezittingen had, rond 925 te Steinfeld een klooster stichtte voor vrouwen volgens de leefregel van St. Benedictus ⁽⁸⁾, welk allodium Udo van Toul in 1069 door erfenis toebehoorde. ⁽⁹⁾.

Een onderzoek naar degenen, die bestuurs- en bezitsrechten in het Eifelgebied tijdens de Xe—XIIe eeuw hebben uitgeoefend, leidde niet tot het gewenste resultaat. Ik kwam tot de opstelling van het volgend gravenlijstje :

1. Sigebodo — stichter abdij Steinfeld ± 925. ^(9a).
2. Hermann — 975—978 als graaf van Eifelgouw. ⁽¹⁰⁾.
3. Sigebodo + Richwin — 992. ⁽¹¹⁾.
4. Sigebodo van Ahr — 1030, 1036, 1038. ⁽¹²⁾.
5. Theodoricus van Ahr — 1107. ⁽¹³⁾.
6. Theodoricus van Ahr — 1121, heer van Heerlen ⁽¹⁴⁾.

Alhoewel de naam van de vader van Udo van Toul-Heerlen overeenstemt met die van Richwin, Ricuinus ⁽¹⁵⁾, kan hij niet zonder meer met onze Richwin ddo. 992 worden geïdentificeerd. In het algemeen moet de inpassing van deze naam in die tijden in de hem aangewezen familietak met omzichtigheid gehanteerd worden. ⁽¹⁶⁾. Bovendien wijst het gegeven, dat Udo van koninklijke afstamming zou zijn, op een andere familie lijn dan die der Ahr's. ^(16a). En tenslotte treedt de vader van Udo in de bronnen op als „graaf van Saintois”, een gebiedsdeel, dat niet in het noordelijk Eifelgebied, maar in de bovenstroom van de Moezel is gelegen.

Het bleek na het voorafgaande gewent de gepraesumeerde Heerlen-Ahr-traditie althans voorlopig op te schorten en het onderzoek opnieuw aan te pakken, nu volgens de genealogische methode in de zin van opklimming van zoon op vader. De consulering der gravenlijsten uit de Moezelvallei en met name van Saintois was hierbij mijn eerste oogmerk. Vertrekpunt was hier het gegeven, dat keizer Koenraad II (1024—1039) een graaf, genaamd Ricuinus en genoemd als vader van Udo, tot bestuurder over Saintois aanstelde. Saintois lag in het zuidelijk gedeelte van het bisschoppelijk rechtsgebied van de bisschop van Toul; de Moezel stroomt door deze landstreek. ⁽¹⁷⁾. In het noorden, tegen dit kerkelijk territorium aan, lag voorts een graafschap, eveneens bestuurd door een „Ricuinus”, „in pago Scarponensi” = Charpeigne. Deze Ricuinus had hierover in 1019 van zijn vader, Louis I, het bestuur in handen genomen; in 1028 spreekt keizer Koenraad II in een charter bovendien van een graaf Ricuinus, die Charpeigne bestuurt. ⁽¹⁸⁾. Dezelfde Ricuinus van 1028 zegelde in 1019 een charter, waarin zijn vader Louis I en een zoon, Louis II, mede optraden. Deze Louis II van Mousson-Bar komt in een charter van 1057 voor als een broer van Udo. Mousson nu was de hoofdplaats van het graafschap Charpeigne. Udo van Toul-Heerlen werd in 1019 geboren. ⁽¹⁹⁾. Uit het feit, dat Ricuinus van Saintois de vader van Udo was en dat Louis II van Charpeigne, tevens broer van Udo, Ricuinus van Charpeigne tot vader had, volgt,

dat Ricuinus van Saintois dezelfde personage is als Ricuinus van Charpeigne.

Uitgaande van de stelling, dat Ricuinus van Charpeigne-Saintois de vader was van Udo van Toul-Heerlen, staat het vast, dat Udo tot het huis van Charpeigne behoorde, hetwelk nauwe bezit-relaties met Limburg aan de Vesdre onderhield en bovendien aan het Carolingisch koningshuis was geparenteerd. Zodoende kom ik tot de opstelling van een genealogie, die in opgaande lijn van Zoon op Vader in het 5e geslacht zijn eindpunt heeft bij de Lotharingse en Franse Carolingers, waarmede tevens de koninklijke afstamming van Udo is gegeven.

1e geslacht : *Ricuinus* van Charpeigne-Saintois, die in een charter ddo. 1019 met een broer, Theodoricus genaamd, figureert. Bovendien blijken deze gebroeders uit anderen hoofde in 1033 voor te komen als de bezitters van het slot Limburg aan de Vesdre. (20).

2e geslacht : Luduicus, vader van Ricuinus. In deze hoedanigheid zegelde hij tegelijk met Ricuinus het charter van 1019, hiervoren vermeld. Ook S. P. Ernst plaatste hem in deze graad van bloedverwantschap (21), terwijl P. C. Boeren hem Louis II, graaf van Chiny, tot zoon geeft. Voor zover kon worden geverifieerd, moet deze liaison op een vergissing of onjuistheid berusten tenzij Boeren zijn schema in verkorte vorm heeft gepubliceerd. Het blijkt n.l., dat Louis II een zoon was van Ricuinus. Luduicus of Louis I was graaf van Chiny en Verdun en werd in 1025 door Gozelo I van Ardennen vermoord. Hij was gehuwd met Adelaïde. (22).

3e geslacht : *Otto van Warcq*, graaf van Chiny, van Ivois en van Vermandois, vader van Luduicus of Louis I van Chiny. In deze familie-relatie noemt hem op grond der voorhanden documentatie S. P. Ernst, L. Vanderkindere en P. C. Boeren. (23). Over deze Otto en zijn penetratie-poliek van het jaar 971 o.m. met het ook op het behoud van zijn allodiaal bezit Limburg aan de Vesdre leze men P. C. Boeren in zijn meer geciteerd boekwerk, blz. 20—21.

4e geslacht : *Albert van Vermandois*, vader van Otto van Warcq. In de uitvoerig gepubliceerde en beredeneerde geslachtslijst der konings-familie van Vermandois treft men Albert I aan, anno 943, bijgenaamd de „Vrome”, gehuwd met Gerberga. Uit dit huwelijk werd o.m. een zoon Otto, genaamd van Warcq, geboren (24), Albert I overleed 9 September 987.

5e geslacht : *Louis d'Outre Mer*, koning van West-Francië (936—954) × *Gerberga*, dochter van Hendrik I van Oost-Francië en weduwe van *hertog Giselbert van Lotharingen* (915—939). Uit het 1e huwelijk werd o.m. Gerberga geboren, die met Albert van Vermandois huwde (25). De vader van Gerberga nu behoorde tot de Lotharingse tak der Carolingers, terwijl haar moeder door haar tweede echtverbintenis in de franse Carolingse koningstak verschijnt. Mogen we J. Schoenmaekers in zijn „Bijdragen . . . geschiedenis Klimmen” (Publications 1906) geloven, dan zou Gerberga-moeder het Meerssense erfgoed als huwelijksgift van haar 1e man ontvangen hebben, eveneens een Carolingische telg.

(Tafel 1)

KAROLINGISCHE AFSTAMMINGSLIJST VAN
UDO VAN TOUL-HEERLEN.

Karel de Grote, 768—814

×

∨

Lodewijk de Vrome, 814—840

×

Lotharingen

Duitsland

Frankrijk

Lotharius I

Lodewijk de Duitser

Karel II de Kale, 843—877

geb. ± 799 — † 855

843—876

×

×

∨

∨

Irmgard

×

Giselbert 846
Graaf van
de Maasgouw

∨

∨

Reginard

×

∨

∨

Giselbert

1e echtgen. van:

×

∨

∨

Gerberga

×

∨

Otto van Warcq

×

∨

Lodewijk I

×

∨

Ricuinus

∨

Lodewijk II

Udo van Toul-Heerlen

∨

∨

Lodewijk II, 877—879

×

∨

∨

∨

∨

∨

Karel IV, 893—929

×

∨

∨

Lodewijk IV d'Outre Mer

2e echtgen. van:

×

∨

∨

Lotharius

×

∨

Otto

×

∨

Een dochter

×

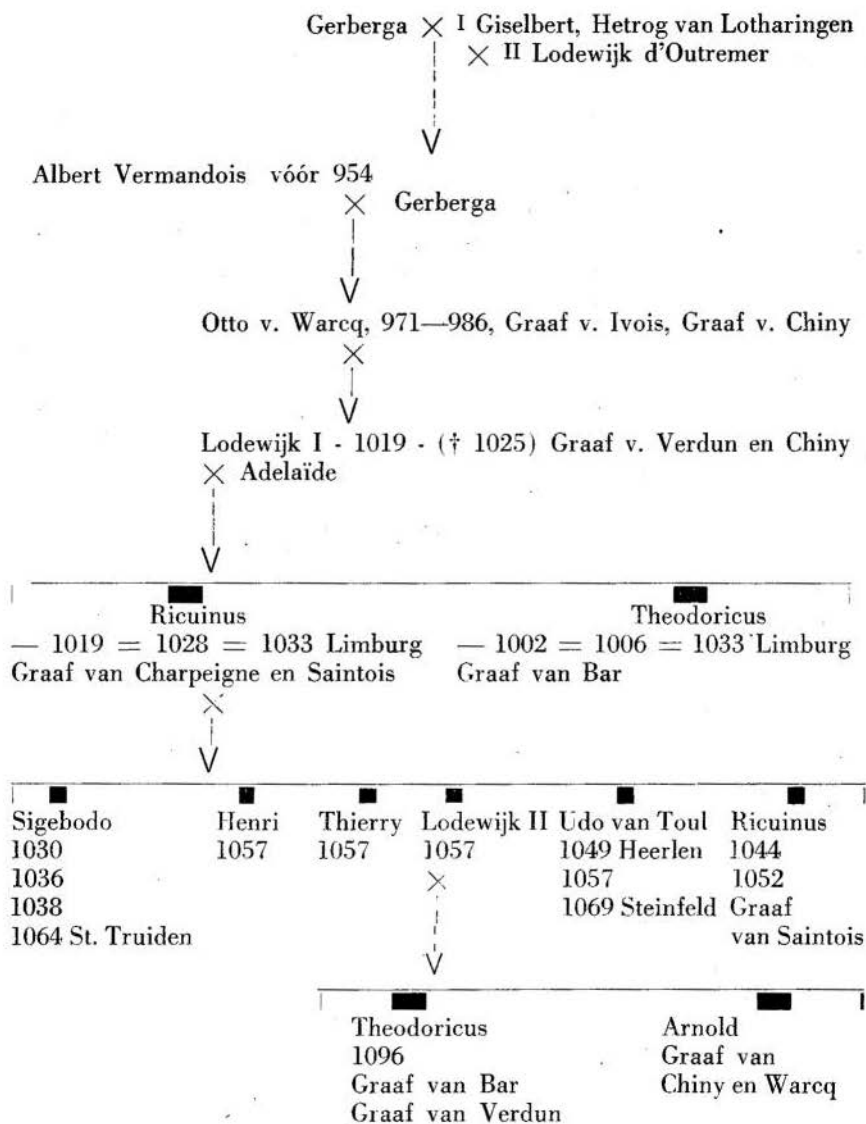
∨

Karel,

Hertog v. N. Loth.

(Tafel 2)

KAROLINGISCHE AFSTAMMINGSLIJST VAN
UDO VAN TOUL-HEERLEN.

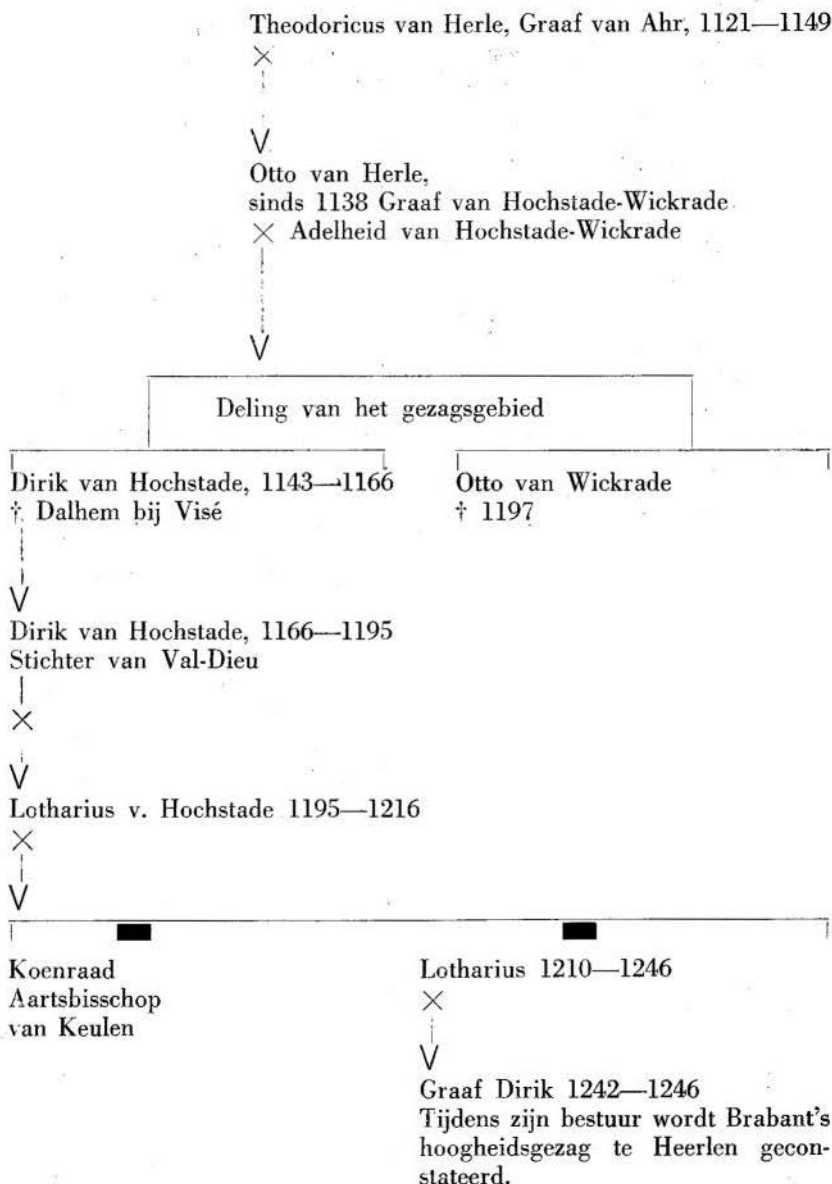
Schematisch ziet Udo's afstamming er als volgt uit (zie Tafels 1 + 2). Van de samenstelling van het *huisgezin*, waarin Udo van Toul-Heerlen opgroeide, kan worden medegedeeld, dat het ouderpaar Ricuinus van Charpeigne × Mathilde tenminste zes zonen had n.l. :

1. *Louis II*. Als zodanig signeerde hij met zijn vader en grootvader een charter van het jaar 1028 „s. Riquini comitis. s. Luduici comitis patris ejus. item Liduici filii ejus.” (26). L. Vanderkindere plaatst deze 2e Louis in de kinderschaar van Ricuinus. Hij huwde met Sophie van Bar. In 1044 bezat hij Montbéliard. In 1057 tekent hij met Udo van Toul, zijn broer en met de graven Hendrik en Dirik, eveneens broeders van Udo genaamd, een charter. (27).
2. *Hendrik* — 1057.
3. *Dirik* — 1057.
4. *Ricuinus* de jongere. Anno 1044 : de bevestiging van de priorij van Denilly door bisschop Bruno van Toul (de latere paus Leo IX) vermeldt : „Segentis pagi ubi ipsa cella sita est comite Ricuino juniore”. En in 1052 zegelt deze Ricuinus wederom als graaf van Saintois een acte van Udo van Toul ten profijte van de abdy van Bleurville. (28). Ricuinus de jongere van Saintois kan niemand anders zijn dan de zoon van Ricuinus de oudere, de vader van Udo.
5. *Sigebodo*. Anno 1064 ging Udo van Toul een ruilvereenkomst aan van eigendommen met de abdy van Cornelimünster. Hierin trad hij tesamen op met graaf Sigebodo, die zich zijn broer noemt. (29).
6. *Udo* 1019—1069, bisschop van Toul en heer van het allodium van Heerlen—Voerendaal. Over de bezitsrelatie van Udo met Heerlen moge ik volstaan met de verwijzing naar de bron, vermeld bij voetnota 1.

Met deze oplossing van de *herkomst* der allodiale bezitters van het historisch gebied van Heerlen in de post-Carolingische tijd *blijft het vraagstuk* ons bezig houden, op welke wijze Udo van Toul-Heerlen in 1069 langs de weg der erfenis in het bezit is geraakt van het allodium Steinfeld, dat voorheen een typische Ahr-bezitsvorm was en hoe ruim vijftig jaar later — mogelijk zelfs 38 jaar daarna — Theodoricus van Ahr als heer van Heerlen in de historiebronnen verschijnt. Dat er een familie-relatie moet hebben bestaan tussen de geslachten van Charpeigne en van Ahr blijkt voldoende uit de factor van erfrecht, op welke titel Udo zich de bezitter van Steinfeld noemde. Anderzijds bezat de stichter der abdy Steinfeld het eigenkerkenrecht hierop, hetgeen o.m. impliceerde dat alle bezitsrechten ter uitoefening van het geslacht van Ahr zouden blijven (30). Alhoewel men bij deze stand van het onderzoek verleid wordt tot het construeren van liaisons, die bovendien in hun formuleringen niet zo onwaarschijnlijk zouden lijken, begeeft men zich hiermede niettemin op het onzekere pad der documenten-lacunes, waarmede de historische objectiviteit niet gediend is. Om dezelfde reden blijft thans de hiaat van 38 tot 50 jaar ter verklaring van de terugkeer van het allodium Steinfeld in het nominatieve bezit der van Ahr's onbeantwoord.

(Tafel 3)

AFSTAMMINGSLIJST VAN DE GRAVEN VAN AHR EN
HOCHSTADE ALS HEREN VAN HEERLEN

Ik volsta derhalve met de afdruk van een verkort schema der Graven van Ahr, tevens heren van Heerlen. (Tafel 3).

Het feit van de Carolingische afstamming van Udo van Toul plaatst ons begrijpelijkerwijze voor de vraag :

Was het gebied van Heerlen—Voerendaal een allodiale Carolingische bezitsvorm? Zo ja : maakte het wellicht oorspronkelijk deel uit van het praedium *Meerssen*? Teneinde deze zienswijze steun te geven op de historische feiten, breng ik in herinnering, dat de koninklijke weduwe Gerberga in 968 het *Meerssen-complex* uit haar Carolingisch bezitspatrimonium, afkomstig van haar eerste man, Giselbert van Lotharingen ⁽³¹⁾, lichtte door middel van schenking; dat het *Heerlen-complex* in 1049 in erfelijk bezit was van een rechtstreekse afstammeling van dezelfde koninklijke bezitster, die ongeveer honderd jaar tevoren het patrimoniale *Meerssen* bezat; dat de Carolingers in de voormalige *civitas Tungrorum* als de rijkste grondbezitters naast de kerk van Tongeren — Maastricht — Luik optraden, zodat zij er bijna de enige meesters waren ⁽³²⁾; dat in het geval het voormalige *Coriovallum* binnen de *civitas Coloniae Agrippinae* heeft gelegen ⁽³³⁾, het district Heerlen niet minder op Carolingische herkomst zou kunnen wijzen ⁽³⁴⁾; dat in feite het historisch-bekende Heerleener land ⁽³⁵⁾ zowel in het westen en noorden, alsmede in het oosten en zuiden zoal niet met thans nog bewijsbare algeheel aangrenzende — dan toch stellig partieel — aangrenzende Carolingische domeinen was ingesloten. Dit laatste punt verdient nadere bewijsovervoering.

Vooreerst t.a.v. het *Heerlen-complex*. Het is een algemeen aanvaard beginsel, dat de voormalige Romeinse nederzettingen van enige betekenis als rijksdomein in bezit werden genomen door de Carolingers ⁽³⁶⁾. Zolang geen tegenbewijs is geleverd, mogen we deze ontwikkeling van bezitsverwerving t.a.v. het voormalige *Coriovallum* blijven aanvaarden. Ter versterking hiervan diene, dat Heerlen rond het midden der 11e eeuw in bezit was van een Carolingische afstammeling, Udo van Toul.

In het westen grensde Heerlen rond het jaar 1000 gedeeltelijk aan het Carolingisch *Meerssen-complex* ⁽³⁷⁾; in het noorden was het Oirsbeek—Brunssum-complex gelegen, waarvan Merkelbeek op Carolingisch-kerkelijke oorsprong zou teruggaan ⁽³⁸⁾, terwijl *Brunssum* kerkelijk tot de Carolingische palts Gangelte behoorde. ⁽³⁹⁾.

Kerkrade en *Simpelveld* (met Vijlen en Vaals) zijn evenals *Meerssen* ontstaan uit een der talrijke koninklijke praedia. ⁽⁴⁰⁾.

Van *Wylre* is bekend, dat de in de vakliteratuur bekende Ermengardis (1040—1080), bloedverwante van keizer Hendrik III, een koninklijk praedium ter plaatse en goederen in de buurt van *Wylre* bezat ⁽⁴¹⁾; het werd een vrije Rijksheerlijkheid. ⁽⁴²⁾.

Van *Wittem* kan tenslotte betoogd worden, dat het in oorsprong een allodiale bezitsvorm was van Cono van Montaigu, vader van Thiebald van 's Gravenvoeren, die zelf weer een kleinzoon was van de reeds genoemde Ermengardis, welke in deze streek van haar keizerlijke verwant in 1041 meerdere bezittingen had gekregen. ⁽⁴³⁾.

Wij mogen uit het voorgaande in het algemeen besluiten, dat gedurende de 10e en 11e eeuw in deze streek een hoogconjunctuur van Carolingische allodia, hetzij van Oost- hetzij van West-Francische herkomst, is aan te wijzen; dat in het bijzonder Heerlen met zodanige domeinen was omgeven. Het vermoeden, dat Heerlen tegelijk met Meerssen één ongedeeld bezit van koningin Gerberga was, heeft een positief element in het feit, dat deze koningin dezelfde persoon was, die tijdens de 2e helft der 10e eeuw Meerssen bezat en tevens de stammoeder in de 5e graad van Udo van Toul blijkt te zijn, de allodiale bezitter van Heerlen.

Een meer constructieve opzet in deze regionale territoriale vorming laten de mijnerzijds geraadpleegde bronnen niet toe. Ik schuif deze zienswijze derhalve met de vereiste reserve naar voren, waarbij ik anderzijds overweeg, dat deze visie niet ongegrond is en een waardevol aspect als hulpmiddel bij nadere opsporingen kan helpen.

*Uitgestrektheid van het grootgrondbezit van het Huis
van Vermandois — Chiny — Charpeige — Limburg — Heerlen.*

Tot besluit moge een aanvaardbare explicatie gegeven worden ten aanzien van de exentrische situatie, waarin Heerlen ogenschijnlijk t.o.v. zijn veraf wonende heer Udo van Toul zich bevond. Bij een nadere beschouwing blijkt het n.l., dat, indien we P. Boeren mogen geloven, het allodium Heerlen aanvankelijk de meest noordelijke punt vormde van een in zuid-westelijke richting zich uitstrekkend grootgrondbezit van het Huis van Vermandois-Charpeigne, waartoe, zoals we aantoonde, Udo van Toul behoorde. Tijdens de 2e helft der 10e eeuw heeft een opdringen van Franse Opper-Lotharingers in Neder-Lotharingen plaats gehad, waarbij zich leden van het Huis van Vermandois aansloten. Een typische repraesentant was Otto, de overgrootvader van Udo. Anno 971 bouwde hij het slot Warcq aan de Maas als *trait-d'union* tussen zijn Noord-Franse bezittingen, zijn goederen aan de Semois (Chiny) en in het noordelijk deel der provincie Luxemburg, zijn goederen aan de Vesdre (Limburg) en — zouden we nu er nog aan toe mogen voegen — zijn allodium Heerlen. Zó gezien, zou het inderdaad een weloverwogen familie-politiek zijn geweest hun Carolingische erfenis in een min of meer staatkundige eenheid samen te vatten. (44). Deze territoriale aaneensluiting mislukte, toen tegen het einde der 10e eeuw het hertogelijke huis van Neder-Lotharingen de graven van Vermandois-Chiny uit Noord-Luxemburg verdregen en op de Semois terugwierpen.

Heerlen, 20 Nov. 1952.

L. VAN HOMMERICH.

NOTEN.

- (1) *Tesser J.* : Kerkwijding te Voerendaal door Paus Leo IX in 1049 in „De Maasgouw“ 1949, afl. 4 (herdenkingsnummer.)
- (2) „Adelberna de Herle, cum esset de familia Theodrici cocitis de Ara, cuius Theodrici proprium erat Herle“ ... M G H. SS. 16. *Annales Rodenses*, Blz. 701.

- (3) *Venne, J. M. v.d.* : De overdracht der Wickrathse bezittingen te Heerlen aan Brabant in 1378. „De Maasgouw” 1948, afl. 6, Blz. 85—88.
v. Negri. : Wie Heerlèn an Brabant kam, in „De Maasgouw”, 1935, Afl. 3, Blz. 27—30.
- (4) *P. Peters.* : Wandelingen in en om Heerlen met geschiedkundige aantekeningen. Heerlen. (1917). Blz. 26.
- (5) *H. Hennen.* : Heerlen na de Romeinen, in het Jubileumnummer der V.V.V. Heerlen. 1936. Blz. 29, 2e kolom.
- (6) „Riquino et Mathilde nobilibus parentibus in Ripuariorum regione natus Udo...”. Gallia Christiana, Prov. Tolosana et Trevirensis. 13. Blz. 989.
- (7) *H. Aubin.* : Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden. Bonn, 1926, Abb. 17, Blz. 38.
L. Vanderkindere. : La formation territoriale des principautés au moyen-âge. Brussel. 1902. Dl. II. Blz. 248 en 428.
- (8) *Th. Paas.* : Entstehung und Geschichte des Klosters Steinfeld als Propstei, Ann. Hist. Ver. Niederrhein. 1912. H. 93. Blz. 3—4.
J. B. Berg. : „Steinfeld”. Steinf. 1928. Blz. 7.
- (9) „Alexander episcopus servus servorum Dei . . . Udoni Tullensi episcopo . . . cum his supra nominatis alodium tuum Steinfeld ex integro cum banno . . . qua tibi devenerunt paterno et materno iure . . .” in :
H. Beijer. : Urkundenbuch zur Geschichte der . . . mittelrheinischen Territorien. Coblenz. 1860. Bd. I. Acte 368. Blz. 425.
- (9a) *Müller.* : Historisch-kritische Untersuchungen über die Grafen und Dijnstengeschlechter am Niederrhein im elften und zwölften Jahrhundert in Annalen des hist. Vereins für den Niederrhein. Köln, 1872, Heft 24. Blz. 207 vlg.
- (10) *Vanderkindere.* : o.c. T. II. Blz. 250—254.
- (11) *H. Beijer.* : o.c. Bd. II. Blz. 17.
- (12) *Vanderkindere.* : o.c. T. II. Blz. 400.
- (13) *H. Beijer.* : o.c. Dl. I. Blz. 475—477.
- (14) MGH. SS. 16, Annales Rodenses, Blz. 701.
- (15) *Patrologia latina.* T. 157. Gesta episcoporum Tullensium. Kol. 467. = *Pertz* MGH. Ss. t. 8, p. 631 etc.
B. Morret. : Stand und Herkunft der Bischöfe von Metz, Toul und Verdun im Mittelalter. Düsseldorf 1911, Blz. 62—63.
- (16) *P. C. Boeren.* : De oorsprong van Limburg en Gelre. Maastricht 1938. Blz. 18, nota 40. — De naam „Ricuinus” kwam o.a. voor in het geslacht van de graven der Ardennen. (S. P. Ernst. : Dissertation historique et critique sur la maison royale des comtes d’Ardennes). Brussel 1858. Blz. 14—15.
- (16a) „ . . . ex utraque parte *regali* stemmate clarus . . . ”
- (17) *B. Morret.* : o.c., Blz. 62 + 63.
Vanderkindere. : o.c. Dl. II., Blz. 452.
- (18) *Vanderkindere.* : o.c. Dl. II., Blz. 426—430.
- (19) *Vanderkindere.* : o.c. Dl. II., Blz. 426—430.
- (20) *P. C. Boeren.* : o.c., Blz. 16—19.
Vanderkindere. : Dl. II., Blz. 429—430.
- (21) *S. P. Ernst.* : o.c. Blz. 94.
- (22) *L. Vanderkindere.* : o.c., T. II., Blz. 345, nota 4.
P. C. Boeren. : o.c., Blz. 18.
- (23) *S. P. Ernst.* : o.c., Blz. 94.
L. Vanderkindere. : o.c., T. II., Blz. 345, nota 4.
P. C. Boeren. : o.c., Blz. 19.
- (24) *L. de Mas Latrie.* : Trésor de Chronologie d’histoire et de Géographie pour l’étude et l’emploi des documents du moyen âge. Paris, 1889. col. 1697 en 1698, nr. 154. Comtes de Vermandois.
L. Vanderkindere. : o.c., T. II., Blz. 344.
P. C. Boeren. : o.c. Blz. 19.

- (25) *Wilh. Karl Prinz von Isenburg.* : Stammtafeln zur Geschichte der Europaeischen Staaten. Berlin, 1936. Bd. I, Tafel 12.
P. C. Boeren. : o.c. Blz. 19.
- (26) *L. Vanderkindere.* : o.c. Dl. II, Blz. 429—430.
- (27) *L. Vanderkindere.* : o.c. T. II., Blz. 428—429.
- (28) *L. Vanderkindere.* : o.c. T. II., Blz. 453—454.
B. Morret. : o.c. Blz. 62—63.
- (29) *Lacomblet.* : Urkundenbuch Dl. I, acte nr. 201.
- (30) *Ann. Hist. Ver. Niederrhein.* 1912, H. 93, Blz. 6—7.
- (31) *S. P. Ernst.* : Histoire du Limbourg. T. I., Blz. 327.
- (32) *E. de Moreau.* : Histoire de l'Eglise en Belgique. Brussel, 1945. Dl. I, Blz. 293.
Referend aan het betoogde, dat de Carolingische domeinen meestal samen-
vielen met meerdere gehuchten of latere dorpskernen kan deze structuur
mutatis mutandis eveneens bij het Heerlense allodium onderscheiden worden.
Reeds P. Peters onderscheidde de Frankische mark Heerlen. Hij wees in dit
verband op de beekgrenzen van het oude grote gebied, waarvan de Zeven-
sprong-, de Reters-, de Geleen- en de Strijthagerbeek nog gedeeltelijk de
west- en oostgrenzen vormen. (*P. Peters.* : De bestuurders van Heerlen.
Jubileumuitgave V.V.V. Heerlen, 1936, Blz. 192).
- (33) *R. Müller.* : Römer und römische Poststrassen im Jülicher Land. in :
Heimatkalender des Kreises Jülich, 1952. Met kaartje.
Voorts vestig ik de aandacht op het dubieuze beloop v.d. grenslijn tussen de
bisdommen Keulen en Luik, 4e—10e eeuw (zie : *E. de Moreau.* : o.c. I,
Blz. 68, nota 5).
- (34) *H. Wieruszowski.* : Reichsbesitz und Reichsrechte im Rheinland (500—1300).
Das Karolingische Königsgut, in Bonner Jahrbücher, H. 131—132, Blz. 124 vlg.
P. Boeles, A. Bijvanck e.a. : Alg. Gesch. der Nederlanden. Utrecht—Brussel
enz., 1949, Dl. I. Blz. 306 vlg.
- (35) Onder het historisch grondgebied van Heerlen wordt verstaan het territoir,
dat momenteel de gemeenten Heerlen, Hoensbroek, Voerendaal, Schaesberg
en Nieuwenhagen omvat. Zie : Publications 1899, onder Heerlen, Blz. 179.
- (36) *P. Immink.* : Variaties op het thema der vrijheid. — Verslag Hist. Genootsch.
Utrecht op 3 Nov. 1951, blz. 23—24.
- (37) *J. Habets.* : Beknopte geschiedenis proostdij Meerssen, Publications, 1888,
Blz. 13—19.
A. Schrijnemakers. : De abtshoeve (te Munstergeleen) enz. — 1951, Blz. 8.
J. Menadier. : Die Aachener Münzen, Berlin, 1913. Gangelt anno 807 villa
regia — Blz. 197.
- (38) *C. Damen.* : De Benedictijnen te Merkelbeek, in : „Bulletin hist. Kring
Heerlen”, 1952. Blz. 99 vlg.
- (39) Publications, 1899. sub voce *Brunssum*, Blz. 98.
J. Brückmann. : Geschichte . . . Kreisen . . . Heinsberg. Linnich, 1905, blz. 68.
- (40) *Chr. Quix.* : Codex diplomaticus Aquensis. 1839. I. Aachen unter den Karo-
lingern. Blz. 6.
Lacomblet. : Urkundenbuch Niederrhein, I, Nr. 220.
- (41) „Publications” 1899, sub voce *Wylré*, Blz. 565.
Ermengardis bezat bovendien ook nog goederen in het nabijgelegen Valken-
burg en onder Vaals.
P. Boeren. : o.c. Blz. 62, 63 en 106.
J. v.d. Venne. : Geschiedenis v.h. kasteel Valkenburg enz. 1951, blz. 57—58.
- (42) *J. Habets.* : Limb. Wijsdommen. Den Haag, 1891, Blz. 57.
- (43) *H. Mosmans.* : De Heeren van Wittem. Venlo, 1924, Blz. 3.
P. C. Boeren. : o.c. Blz. 50, 51, 54, 55.
- (44) *P. C. Boeren.* : o.c. Blz. 20—21, 136—137.